

האוניברסיטה העברית בירושלים

בית הספר למדיניות ציבורית

אוגוסט 2020

נייר מדיניות: "שילוב גברים חרדים בשוק העבודה"

מוגש לשר החינוך : מר יואב גלנט

שר החינוך עומד בראש משרד החינוך, הוא ממונה על פעילותו ואחראי על
הנושאים שבתחומי משרדו.

מגיש : רועי ג'רופי

בתחילת שנות האלפיים, הפכה סוגיית שיעור ההשתתפות של חרדים בשוק התעסוקה מסוגיה ציבורית על שוויון לסוגיה מאקרו-כלכלית שהעסיקה את העיתונות הכלכלית וקובעי מדיניות. בשנת 2002 נמצאו פערי התעסוקה המשמעותיים ביותר בין החברה החרדית ליתר האוכלוסייה היהודית, אז כשליש בלבד מהגברים החרדים היו מועסקים ורק כמחצית מהנשים החרדיות. משנת 2003 ממשלת ישראל ומשרד האוצר הגדירו את תחום התעסוקה החרדי כאחד היעדים המרכזיים של מדיניות העבודה והחלו להפעיל כלי מדיניות מגוונים לעידוד תעסוקת חרדים (תמיר ואחרים, 2010). בשנת 2010 קבעה הממשלה יעדי השתתפות בתעסוקה לגברים ונשים חרדיות שעמד על 63% עד לשנת 2020. ביחס לתעסוקת נשים חרדיות, מאמצי הממשלה נשאו פרי ושיעורי התעסוקה שלהן עלו ל 76% בשנת 2019, מנגד הגידול בשיעורי התעסוקה של גברים חרדים נעצר בשנת 2015 ועומד נכון לשנת 2019 על 51% בלבד (כהנר ומלאך, עמ' 52-56, 2019).

במקביל לשינויים אלה, הספרות המקצועית החלה להתעמק בהשפעות ההון האנושי של גברים חרדים על כלכלת ישראל. בסדרה של מחקרים שבוצעו בעשור האחרון, עולה כי הונם האנושי הנמוך של גברים חרדים פוגע בשיעורי השתתפותם בשוק העבודה, יכולתם להשתלב במקצועות הדורשים מיומנויות גבוהות ובשיעורי ההשתכרות שלהם. מבחינה משקית, ללא שיפור בהון האנושי של גברים חרדים צופי בנק ישראל פגיעה חמורה בכלכלת ישראל ורווחת כלל תושביה, במיוחד לנוכח העליה החדה הצפויה בחלקו של הציבור החרדי מכלל אוכלוסיית ישראל (בנק ישראל, 2019).

הקושי המשמעותי בהקניית מיומנויות הנחוצות להשתלבות בשוק התעסוקה, הוא הרגישות הפוליטית שיש לסוגיית לימודי הליבה¹ בקרב הציבור החרדי. עם זאת, מחקרים מהעשור האחרון מלמדים כי תהליכים של מודרניזציה והתמתנות לצד חדירה מוגברת של אורחות החיים ותפישות העולם המודרניות לעולם החרדי, מייצרים פתיחות גדולה יותר בקרב הציבור החרדי ביחס ללימודי ליבה במסגרות החינוך הבלתי פורמלי.

החלופה המוצעת לשיפור ההון האנושי בקרב גברים חרדים, הוא הרחבת מערך תכנית "חוג לכל ילד" הפועלת כיום בציבור החרדי ומתקבלת בברכה על ידי הורים. התכנית מלמדת כבר היום לימודי אנגלית ומתמטיקה לצעירים חרדים, הרחבה הדרגתית של התכנית להכללת בנים חרדים בגילים מוקדמים יותר לצד הרחבת היקף הפעילות שלה, צפויה לייצר שיפור משמעותי בהקניית מיומנויות הנחוצות להשתלבות בשוק התעסוקה העתידי בקרב בנים חרדים.

מדיניות ישראל לעידוד תעסוקת גברים חרדים בין השנים 2003-2015

בשנת 2003, קיבלה הממשלה החלטות על קיצוצים בתקציבי הביטוח הלאומי, הרווחה והחינוך. החברה החרדית מצאה את עצמה תחת לחץ גובר של שיעור ילודה גבוה, ירידה בתמיכות כספיות מחוץ לארץ, עוני גובר וראשיתם של הרגלי צריכה חדשים. עד אותה עת סברה המנהיגות החרדית כי ניתן להסתפק ביציאתן של נשים חרדיות לעבודה, אך בעקבות שינויים אלה, החלו גדולי התורה לאפשר באופן סלקטיבי יציאת גברים חרדים לעבודה.

במקביל, ממשלות ישראל קיבלו בין השנים 2003-2014 מספר החלטות שנועדו להקל את החסמים לכניסת חרדים לשוק התעסוקה. את ההחלטות ניתן לחלק לשני סוגים: מיתון חסם השירות הצבאי

¹ במסמך זה המונחים כישורים לשוק התעסוקה, לימודי ליבה וכיו"ב מתייחסים למערך מיומנויות הנחוץ להשתלבות בשוק התעסוקה הכולל אנגלית, מתמטיקה וכישורים רכים.

לגברים חרדים והגברת האטרקטיביות של יציאה לעבודה.

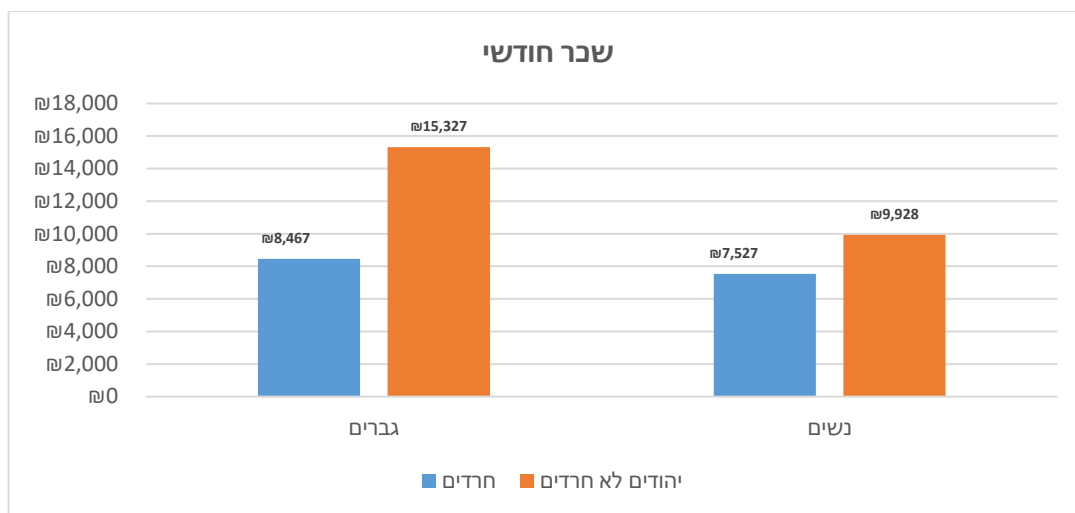
עד לשנת 2003 חרדים שאינם בני ישיבות היו חייבים בשירות צבאי, ועד להשלמת השירות הצבאי לא יכלו לעבוד. לנוכח ההתנגדות של הציבור החרדי באותם שנים להתגייסות לצבא, מרבית הגברים החרדים נותרו בישיבות עד גיל 41 – גיל קבלת הפטור משירות הביטחון. כאמור, פועל יוצא של מצב דברים זה, הוא שההשתלבות של גברים חרדים בשוק התעסוקה התאפשרה רק בגיל מאוחר. משנת 2003 ועד שנת 2014 התקבלו שורת החלטות ותיקוני חקיקה שאפשרו לגברים חרדים לקבל פטור משירות צבאי בגיל מוקדם יותר, ועודדו אותם לרכוש השכלה ומקצוע לצד לימודיהם בישיבה. במקביל, התקבלו שורות החלטות שנועדו לעודד כניסת חרדים לשוק העבודה: מס הכנסה שלילי המעניק החזר לבעלי הכנסות נמוכות, הקמת אזורי תעסוקה ביישובים חרדים, הקמת מסלולי תעסוקה שהעניקו הטבות למעסיקים ששוכרים עובדים חרדים, הרחבת התמיכה במעונות יום על מנת לעודד נשים חרדיות להשתלב בשוק התעסוקה, הכשרה מקצועית והקמת מרכזי תעסוקה והכוון לחברה החרדית (מלאך, כהן וזיכרמן, 2016).

כאמור, משנת 2015 העלייה בשיעורי התעסוקה של גברים חרדים נעצרה. הסיבה המרכזית לכך, היא עלייה בכוחם הפוליטי של המפלגות החרדיות שהביאו לשינוי מדיניות שפגע בתמריצים של גברים חרדים לצאת לשוק העבודה. כך למשל, בשנים אלה הוסרה המחויבות לעבודת הגבר בזכאות למעונות יום וחלה עלייה בקצבאות הילדים. בנוסף, התמיכה המדינתית באברכי כולל גדלה והתבטאה בשילוש תקציב הישיבות, הכפלת מלגת תלמידי הכולל מ-500 ש"ח ל-1,000 ש"ח בחודש והענקת קצבת אבטחת הכנסה לאברכים מעוטי יכולת. ואכן, בין השנים 2014 ל-2016 מספר האברכים זינק ב-15%, מ-64.6 אלף אברכים ל-74.7 אלף (מלאך, 2019; ויסברג, 2017). ד"ר גלעד מלאך ראש תחום חרדים במכון הישראלי לדמוקרטיה, מסכם שינוי מגמה זה "התוצאה של כל זה מעט אבסורדית, כאשר בידה הימנית, הממשלה מקדמת תכניות מקיפות לעידוד תעסוקת חרדים, באמצעות מרכזי הכוון תעסוקתיים והכשרות מקצועיות. אך בידה השמאלית - בולמת את כוחן של התכניות האלה, כשהיא מעניקה לחרדים עוד ועוד סיבות להישאר בכוללים. זה אומר, שבשיווי המשקל הנוכחי, ככל הנראה נעמוד על שיעורי התעסוקה הקיימים כיום, ולא נראה את המשך מגמת העלייה, שניכרה בשנים האחרונות" (ויסברג, 2017).

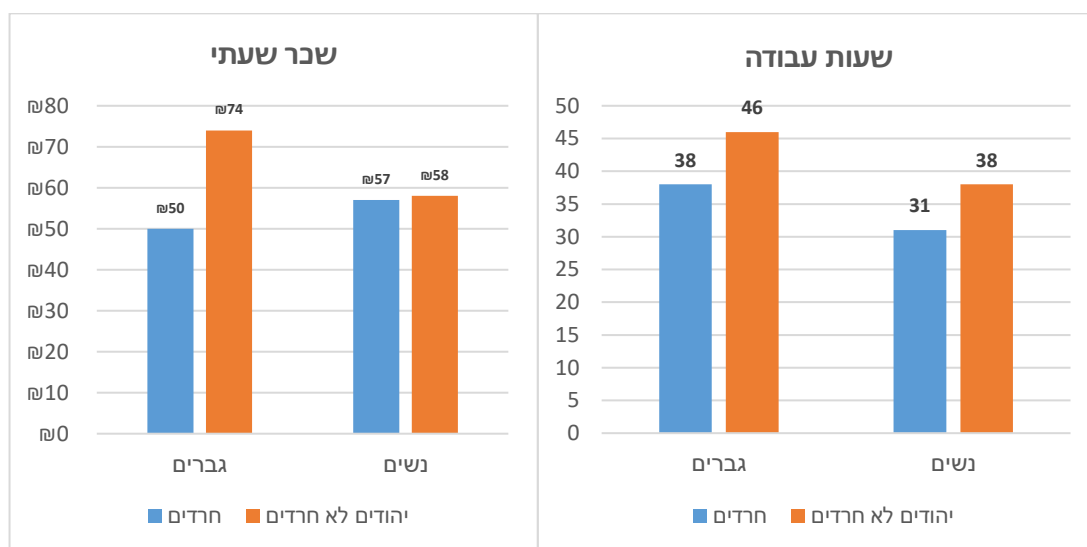
השלכות עתידיות של פערי ההון האנושי של גברים חרדים על כלכלת ישראל

משנת 2003 עיקר מאמצי הממשלה התמקדו בהגדלת שיעורי התעסוקה של גברים חרדים. אין ספק כי שיעורי התעסוקה הם רכיב חשוב בהשתלבותם של עובדים חרדים בשוק התעסוקה, עם זאת, הספרות המקצועית בעשור האחרון מבקשת להפנות את תשומת הלב להשלכות של פערי המיומנויות של גברים חרדים על כלכלת ישראל (בץ וקריל, 2019; בנק ישראל, 2019; בנק ישראל, 2013; תמיר, 2010; מלאך, כהן וזיכרמן, 2016). במחקר של בנק ישראל משנת 2019 העוסק בפריון העבודה בישראל, נמצא כי התוצר לשעת עבודה בישראל (פריון העבודה) נמוך ב-24% מהממוצע במדינות ה-OECD. פער זה אינו מצטמצם בעשורים האחרונים, ובעוד ששיעורי הפריון מושפעים ממגוון גורמים, מחברי הדוח קובעים כי "הדרך לצמיחה מואצת בפריון העבודה בישראל עוברת בראש ובראשונה במדיניות לשיפור ההון האנושי" (בנק ישראל, 2019).

ההשפעות של היקפי המשרות ופערי המיומנות באים לידי ביטוי בשיעורי ההשתכרות של גברים חרדים (ראה איורים 1-3). מספר הילדים הממוצע הגבוה בחברה החרדית לצד ההכנסות הנמוכות של משקי בית חרדים, מביאים לשיעורי עוני גבוהים (קסיר וצחור-שי, 2017).

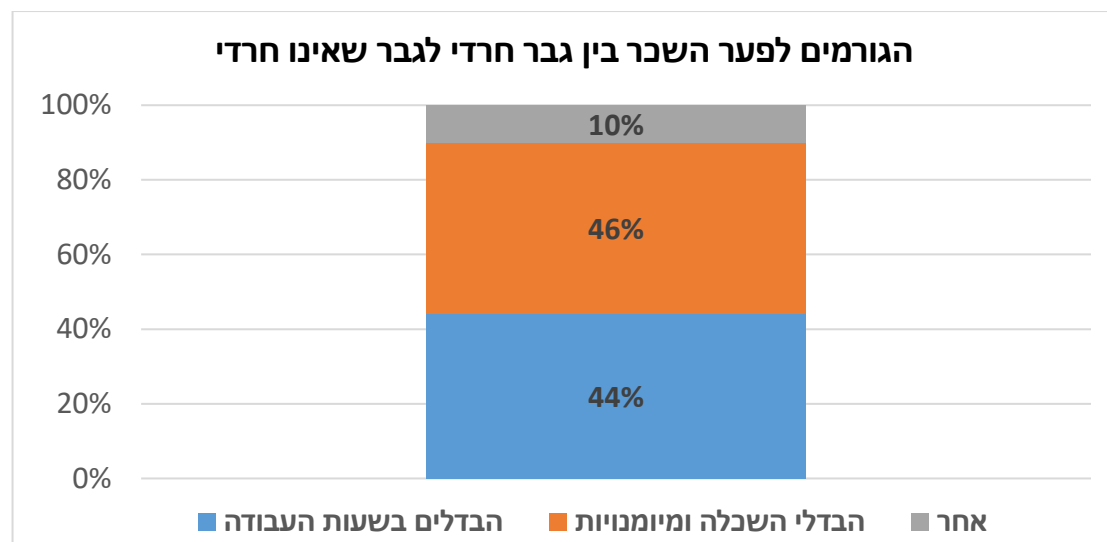
איור 1: שכר חודשי ממוצע של חרדים ביחס ליהודים שאינם חרדים, נלקח משנתון החברה החרדית בישראל 2019.

איור 3: הבדלים בשכר השעתי בין חרדים ליהודים שאינם חרדים, מתוך "החברה החרדית כחלק מהמחר הכלכלי של ישראל": הרצאתו של פרופ' אמיר ירון, נגיד בנק ישראל בכנס דה מרקר 31.12.19

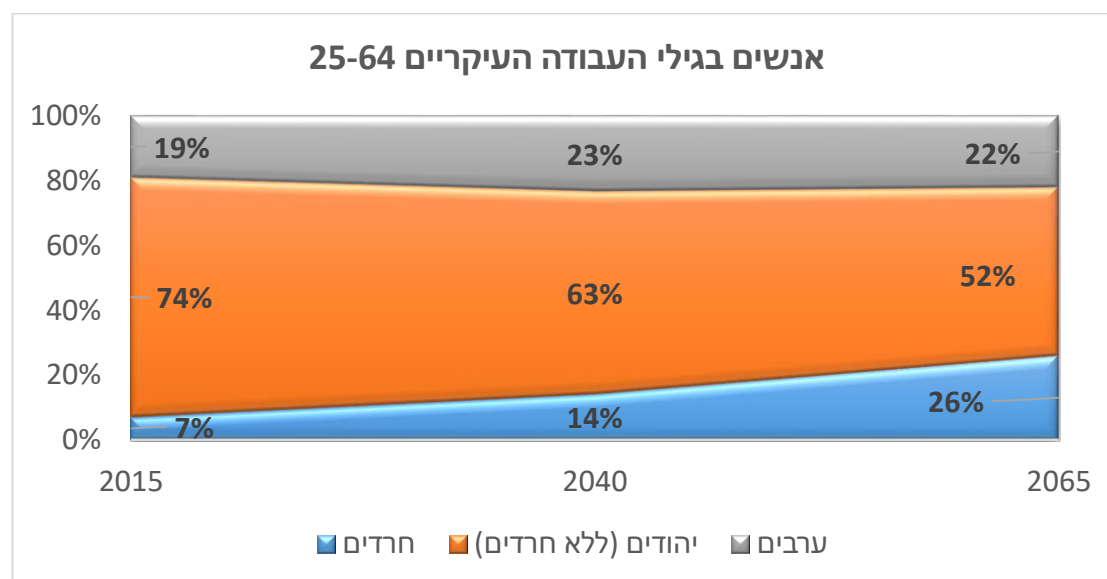
איור 2: הבדלים בשעות העבודה בין חרדים ליהודים שאינם חרדים, מתוך "החברה החרדית כחלק מהמחר הכלכלי של ישראל": הרצאתו של פרופ' אמיר ירון, נגיד בנק ישראל בכנס דה מרקר 31.12.19

כפי שניתן לראות באיורים 1-3, הפערים המשמעותיים ביותר בשכר חודשי ובשכר לשעה, הם בין הגברים החרדים ליהודים שאינם חרדים. בהמשך לדברים אלה, בנק ישראל מצביע על הגורמים המרכזיים לפערי השכר בין גברים חרדים ליהודים שאינם חרדים (ראה איור 4).

איור 4: הסברים לפער השכר בין גברים חרדים לגברים שאינם חרדים, מתוך "החברה החרדית כחלק מהמחנה הכלכלי של ישראל": הרצאתו של פרופ' אמיר ירון, נגיד בנק ישראל בכנס דה מרקר 31.12.19

שיפור מיומנויות היסוד של הגברים החרדים השפעה חשובה במיוחד על הצמיחה בישראל לטווח הארוך (בץ וקריל, עמוד 8, 2019), זאת לנוכח המגמות הדמוגרפיות המצביעות על גידול ניכר הצפוי במשקלם באוכלוסייה בגילי העבודה העיקריים בעשורים הקרובים (ראה איור 5). על פי תחזיות, בנק ישראל במצב שלא חלה התכנסות מהירה בשיעורי ההשכלה והתעסוקה של גברים חרדים, המשק הישראלי צפוי לגדול בתוצר לנפש רק ב 40% במקום ב- 49%. פער של 13 אלף ש"ח לנפש.

איור 5: תחזית דמוגרפית לשינויים בהרכב כוח העבודה 2015-2065, מתוך תחזית אוכלוסיית ישראל 2015-2065 של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מאי 2018

בנוסף, מאחר ותשלומי המיסים הישירים של משקי בית חרדים הם כשליש מאלו של משקי הבית הלא חרדים, בתחזית זו יש להגדיל את היקף גביית המיסים ב 16% בשנת 2065 כדי לשמר את היקף גביית המיסים (ירון, 2019). לנוכח מצב דברים זה, בנק ישראל קובע כי "לחץ פיסקאלי שכזה עלול להצריך העלאה של שיעורי המס ואו להקשות על מימונה של השקעה בתשתיות הפיזיות

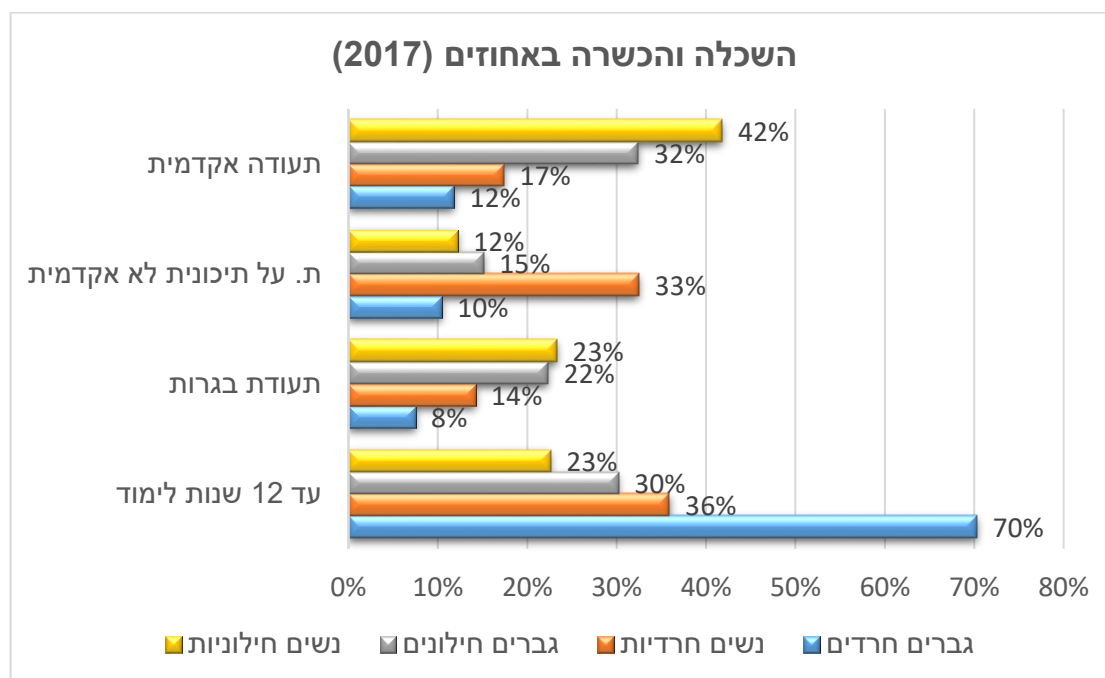
והאנושיות. קושי זה מעצים את האתגר העומד בפני המשק בהסתכלות קדימה, ומדגיש את הצורך הדחוף לטפל בסוגייה" (בנק ישראל, 2019, עמ' 4, 22-23).

תוצרי מערכת החינוך החרדית

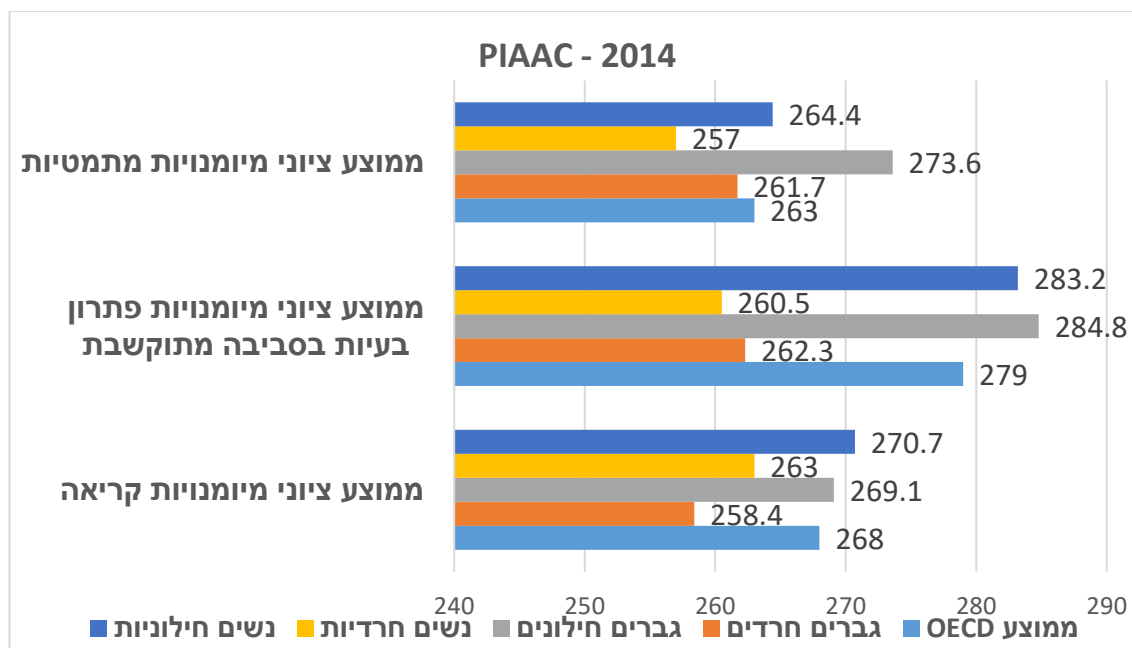
החל מאמצע שנות השבעים פחת מאוד משקל לימודי המקצועות הרלוונטיים לשוק העבודה (מתמטיקה, אנגלית ומדעים) בתוכניות הלימוד של בנים בזרמים החרדיים. כתוצאה מכך, גברים חרדים רבים חסרים את המיומנויות הנחוצות להשתלבות בשוק התעסוקה כיום (בנק ישראל, 2019) ובמיוחד בעתיד של שוק התעסוקה (משרד הרווחה והתעסוקה, 2019 ; World economic forum, 2016). שני ביטויים לפערי המיומנויות של גברים חרדים ניתן למצוא בשנות ההשכלה וההכשרה של הציבור החרדי ביחס לציבור החילוני (ראה איור 6), ובסקר המיומנויות של PIACC (ראה איור 7).

הציבור החרדי ולימודי ה"ליבה"

מזה שנים רבות שקיימת מחלוקת עמוקה בין הציבור החרדי ליתר הציבור היהודי (ובמיוחד החילוני) ביחס ללימודי ליבה (מתמטיקה, אנגלית, מדעים ומחשבים) במסגרת החינוך החרדי. ללימודי הליבה חשיבות מיוחדת בגילים שבין 0-18, זאת משום שאלו הגילים בהם לימודים אלה אפקטיביים במיוחד (ראה איור 7). קצרה היריעה מלבחון את הגורמים התרבותיים להתנגדות זו מצד הציבור החרדי, אך חשוב לציין כי לאורך שנים היתה זו התנגדות איתנה הכוללת את הדרג הרבני, הפוליטי והציבור החרדי הרחב (קורש, 2012).

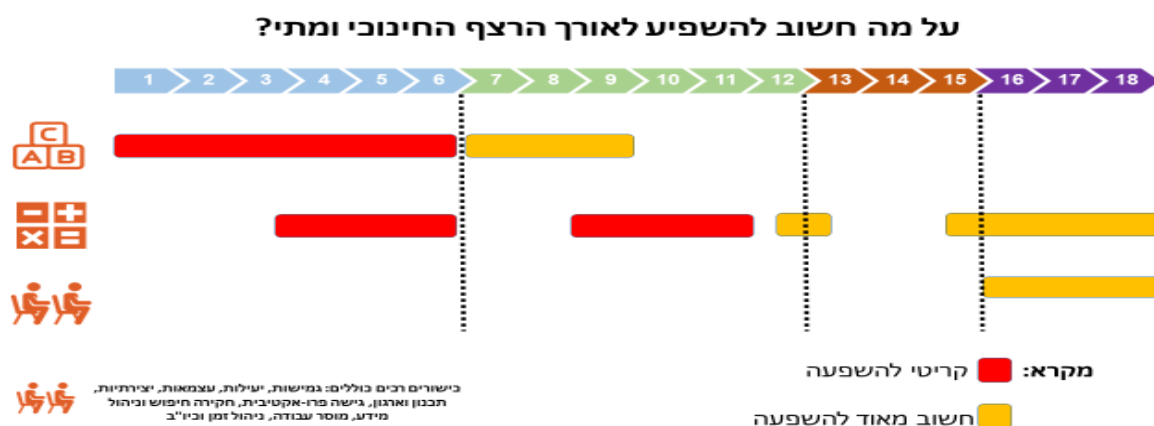

איור 6 : משרד הכלכלה : מיומנויות ותעסוקה באוכלוסיה החרדית ניתוחים מיוחדים מתוצאות סקר המיומנויות 2017, PIACC.

איור 7: משרד הכלכלה: מיומנויות ותעסוקה באוכלוסיה החרדית ניתוחים מיוחדים מתוצאות סקר המיומנויות PIAAC, 2017.

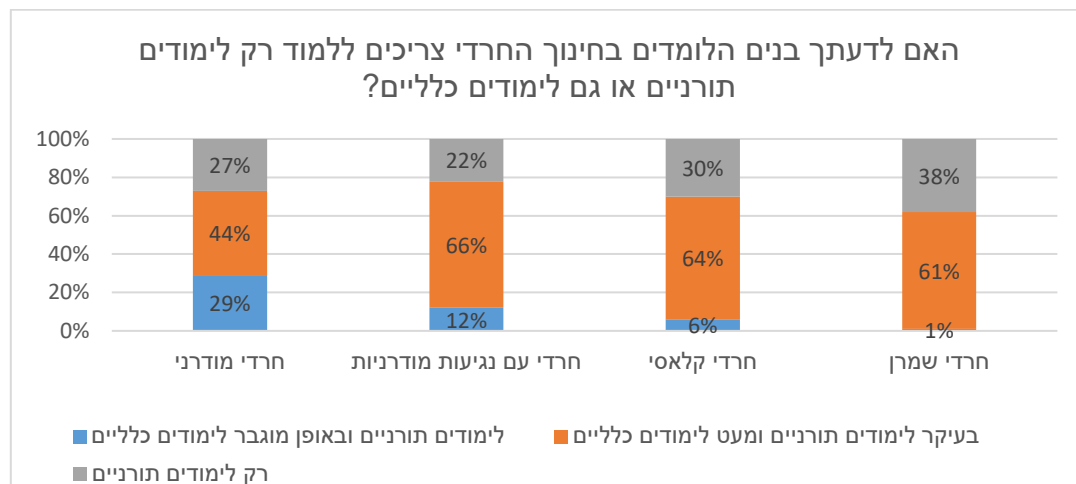
סדרה של מחקרים שבוצעו משנת 2012 על ידי המכון הישראלי לדמוקרטיה, מוצאים כי החברה החרדית עובדת טלטלה פנימית בעקבות שינויים הנהגתיים (החלשות ההנהגה הרוחנית וצמיחתה של הנהגה מקומית), תרבותיים (חדירת האינטרנט וחדירתה של תרבות צריכה חומרנית ומערבית) וכלכליים (הקיצוץ בקצבאות הילדים ב-2003, שאילץ חרדים לצאת לעבוד והמשבר הכלכלי העולמי ב-2008 שפגע בתרומות לשיבות) (זיכרון וכחנר, 2012).

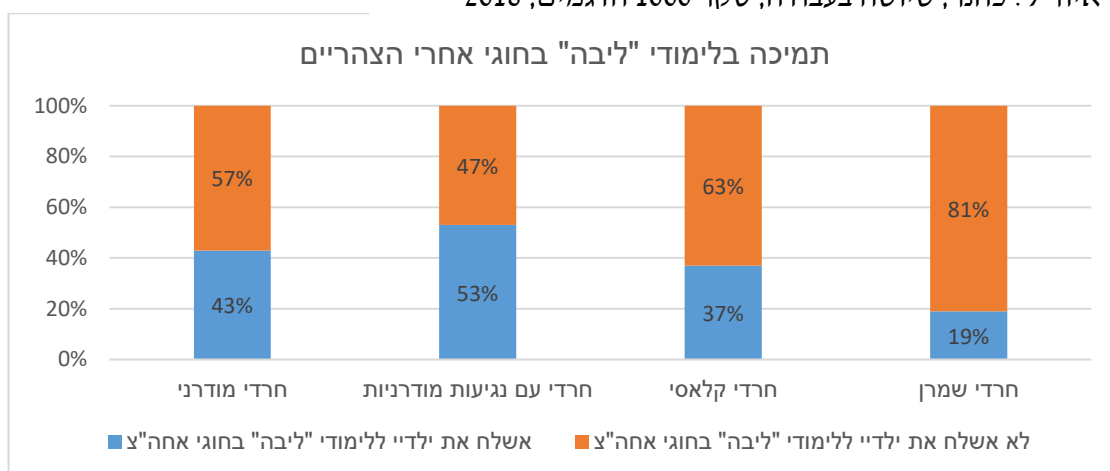
איור 8: ג'וינט אשלים "ישובים במיקוד מפת הידע", מרץ 2018

כתוצאה משינויים אלה, החלו להתפתח בישראל מודלים חדשים של חרדיות הנעים בין שמרנות למודרניות. בתוך כך, 28% מהחרדים מגדירים עצמם כשמרנים, 32% מגדירים עצמם כחרדים קלאסיים, 29% מגדירים עצמם כחרדים עם נגיעות מודרניות ו 11% מגדירים עצמם כחרדים מודרניים. ביחס ללימודי ליבה, ככל שחרדים נעים יותר לכיוון המודרניות הם מגלים נכונות לשילוב ללימודי ליבה (ראה איור 9), עם זאת, כלל החרדים מעדיפים כי לימודים אלה יהיו במסגרת חוגי אחר הצהריים (ראה איור 10) (כהנר, 2019).

שינויים אלה במאפייני הציבור החרדי יוצרים סדקים בעמדות הרבנים והמפלגות החרדיות. כך למשל, הורים רבים המבקשים לשלב את ילדיהם במוסדות המשלבים לימודי ליבה מותחים ביקורת על הפוליטקאים החרדים על שאינם דואגים להם. בעקבות לחצים אלה, קיבלו "לימודי החול" את אישור הרבנים הליטאים. בעקבות החלטת הרבנים, יו"ר דגל התורה, חבר הכנסת משה גפני, הודיע שהחינוך העצמאי של אגודת ישראל יחזור להקים בתי ספר לבנים חרדים עם לימודי חול לפי דרישת הציבור. נכון להיום לא ברור אם הבטחת בחירות זו תקרום עור וגידים לכדי מדיניות, אך לכל הפחות זוהי עדות לכך שהשינויים בציבור החרדי משפיעים על המנהיגות הרוחנית והפוליטית (אילן, 2020; רבינא, 2020; זקן, 2020).

איור 9: כהנר, טיוטה בעבודה, סקר 1000 הדגמים, 2018

איור 10: כהנר, טיוטה בעבודה, סקר 1000 הדגמים, 2018

מהסקירה שהוצגה לעיל עולה כי השתתפות נמוכה של גברים חרדים במשרות איכותיות בשוק התעסוקה, הנובעת מהיעדר מערך חינוך בלתי פורמלי ייעודי לגברים בחברה החרדית בו יוכלו לרכוש את המיומנויות הנחוצות (אנגלית, מתמטיקה וכישורים רכים) להשתלבות במשרות איכותיות בשוק התעסוקה, מאיימת לפגוע ברווחה הכלכלית של כלל אזרחי ישראל.

חלופה א' – הרחבת תכנית "חוג לכל ילד" לציבור החרדי

רקע

באוקטובר 2017 משרד החינוך החל תכנית חוגים מסובסדת לחיזוק הצפון בשם "חוג לכל ילד" המופעלת על ידי החברה למתנ"סים. במסגרת התכנית, הופעלו חוגים מסובסדים בשעות אחה"צ במגוון נושאים: מוזיקה, שפות, טבע וסביבה, מדעים וטכנולוגיה, אומנות וספורט לילדים בכיתות ד-ה. בהמשך, התכנית התרחבה לתלמידי כיתות ג-ו במוסדות שתחת פיקוח "המחוז החרדי" במשרד החינוך. בקהילות המגזר החרדי, התכנית מופעלת במרכזים קהילתיים או במוסד הלימודים, והיא מכוונת לתלמידים משני המגדרים בחלוקה של שני שליש בנים ושליש בנות. במסגרת התכנית המשתתפים נהנים מלימוד חווייתי של אנגלית, חשבון ומדעים. מחקר הערכה של התכנית מצא כי במגזר החרדי מלכתחילה מידת החשיפה לחוגים איננה גבוהה, ולכן כאשר ניתנה הזדמנות להשתתף בחוג במחיר שווה לכל נפש, מובילי הקהילה ראו בכך הזדמנות שיש למצות ומכאן שניתנה דחיפה למימוש הפעילות. בשנים הקרובות התכנית עתידה לגדול מ 3,447 בנים בשנת 2018 ל 6,534 בנים בשנת 2021 (משרד החינוך, 2019; משרד החינוך, 2018).

פרויקט ניסיוני שהופעל על ידי קרנות הביטוח פעל באופן דומה. בין השנים 2015-2017, השתתפו 288 בנים חרדים בין הגילים 8-12 השתתפו ב 21 חוגי העשרה לאחר שעות הלימודים. הבנים למדו אנגלית ונושאי העשרה במדעים במסגרת חווייתית ולא פורמלית, כדי ליצור חוויה חיובית וסקרנות לידע. מחקר הערכה של הפרויקט מצא כי התכנית הצליחה לייצר למידה משמעותית והרחבה של תחומי הידע הנבחרים. ללמידת הבנים היתה השפעה חיובית גם על הסביבה הקרובה, זאת משום שאלו משתפים ומשחזרים את לימודיהם, כך שהידע שרכשו מחלחל גם לסביבתם הקרובה (המוסד לביטוח לאומי, 2019).

רציונאל – הרחבת תכנית "חוג לכל ילד"

מסלול הלימודים של בנים במערכת החינוך החרדי הופך להיות תובעני יותר לאורך השנים, ובמיוחד במעבר לישיבה הקטנה בסביבות גיל 13, אז הלימודים יכולים להימשך משעות הבוקר המוקדמות ועד שעות הערב המאוחרות. תכנית "חוג לכל ילד" נותנת כיום מענה חלקי לציבור החרדי משני טעמים מרכזיים:

- א. התכנית נותנת מענה לבנים חרדים בין הגילים 9-12 בלבד, זאת למרות שהגילים הקריטיים לרכישת לימודי "ליבה" הם בין הגילים 0-12 (ראה איור 8)
- ב. על אף העלייה ביעדי ההשתתפות של בנים חרדים בתכנית, 6,534 בנים הם רק 10% מכלל הבנים החרדים בין הגילים 9-12 לה מכוונת התכנית כרגע².

לכן, יש צורך להרחיב את התכנית לגילים מוקדמים יותר והצבת יעדים מספרים שאפתניים יותר. בהינתן הניתוח הדמוגרפי של המכון הישראלי לדמוקרטיה שהוצג בפרק הקודם, ניתן להניח כי לכל הפחות 40% מכלל הציבור החרדי המאופיין כמודרני או בעל נגיעות מודרניות, יהיה נכון לצרף את

² על פי נתוני הלמ"ס בשנת 2019 מספר הילדים בין הגילים 0-19 בחברה החרדית עומד על 651,096. בחלוקה של מספר זה לעשרים שנה, עולה כי בכל מחזור יש כ 32,000 ילדים חרדים. כמחציתם בנים, לכן ניתן לקבוע בהערכה גסה כי בכל מחזור ישנם 16,000 בנים. לכן, בין הגילים 9-12 מספר הבנים החרדים המוערך הוא כ- 64,000 (כהנר ומלאך, עמ' 17, 2019)

ילדיו לתכנית. לכן סביר להניח כי היצע הבנים הרלוונטים בתכנית עומד על כ-64,000.³ הרחבה הדרגתית של התכנית לאורך עשור והצבת יעד של 50,000⁴ בנים בין הגילים 3-12, תאפשר הקנייה משמעותית של כישורים הנחוצים לשוק התעסוקה. במיוחד לנוכח האפשרות של למידה מתמשכת לאורך שנים רבות. הרחבת חוגי ההעשרה על בסיס התכנית של "חוג לכל ילד" תאפשר שימוש בתשתיות החברה למתנ"סים שנותנות מענה העשרתי גם לילדים בגיל הרך. בנוסף, הקבלה החיובית של התכנית המקורית בציבור ההורים החרדי (כפי שצויין לעיל) היא גורם חשוב בהרחבת התכנית על הבסיס הקיים.

ככל שהיקפה ואורכה של תכנית זו יהיו משמעותיים יותר צפוי כי היא תייצר התנגדות מצד המנהיגות החרדית. מנגד, עצם הפוטנציאל שלה כחלופה מלאה ללימודי ה"ליבה" במסגרות החינוך הפורמלי, מוציאה את הדרישה ללימודי ה"ליבה" ממסגרות החינוך החרדיות. הפרדה מלאה בין מערכות החינוך התורני הפורמלי לחינוך הבלתי פורמלי יכולה להתקבל בחיוב בקרב המנהיגות החרדית. כמו כן, יש לזכור כי הציבור החרדי מחזיק בעמדות חיוביות ביחס ללימודי "ליבה" אחר הצהריים, וכפי שעלה בפרק הקודם, לחצים העולים מהשטח יכולים להשפיע על עמדות המנהיגות החרדית.

השתתפות של ילד בתכנית "חוג לכל ילד" עולה 990 ש"ח למדינה (משרד החינוך, 2020). גידול של 5,000 משתתפים בשנה לאורך עשור, צפוי להגדיל את התקציב ב-50 מיליון ש"ח נוספים (ראה נספח 1).

חלופה ב' - ארגון נוער לבנים חרדים

ארגוני נוער כארגונים בלתי פורמאליים עוסקים בעשייה המעניקה לנוער חינוך ערכי ואיכותי לאחר שעות בית הספר. ארגוני נוער מתמקדים בכלים מקצועיים (יצירה ואומנות, הכנה לצה"ל, סיירות, הצלת חיים, צופיות וכדומה), שסביבם מתהווה העשייה החינוכית הערכית. כמו כן, בארגון נוער סגל ההדרכה מבוסס על שילוב בין רוב של מדריכים מקצועיים בוגרים לצד מדריכים צעירים (מועצת ארגוני הצעירים והנוער, 2020). במסגרת חלופה זו, אבחן שני ארגוני נוער שונים – בנות בתיה וארגון המדענים הצעירים מאוסטרליה, כבסיס ליצירת ארגון נוער ייעודי לנוער חרדי בסיכון.

בנות בתיה

ארגון הנוער⁵ "בנות בתיה" מיועדת לבנות חרדיות וקיימת קרוב למאה שנה. מטרת התנועה היא לעצב את דמותן הרוחנית של בנות ישראל על יסודות של נאמנות לתורה, קיום מצוותיה והקניית מידות טובות (משרד החינוך, 2009). בשנת 2005 בנות יעקב היתה התנועה הרביעית בגודלה עם כ-29,000 חניכות (זליקוביץ', 2005). נכון לשנת 2018, בארגון עובדים 1,799 עובדים ומספר המתנדבים עומד על 3,099 (גייסטר, 2018). יעדי המרכזיים של הארגון הם חינוך למנהיגות צעירה, חינוך

³ מספר הבנים החרדים מוערך בכל מחזור כ-16,000. בין הגילים 3-12 ישנם כ-160,000 בנים חרדים. כאמור, 40% מכלל הציבור החרדי מחזיק בעמדות חיוביות ביחס ללימודי ליבה בשעות אחה"צ, לכן, ניתן להניח באופן גס כי ישנם 64,000 בנים חרדים שיוכלו להשתלב במסגרת חינוכית זו (כהנר ומלאך, עמ' 17, 2019).

⁴ מספר זה מתון יחסית, לא רק מפני שההערכה הראשונית עמדה על 64,000 בנים חרדים שיכולים להשתתף בתכנית. אלא משום שתחזיות למספר הילדים בציבור החרדים מצביעות על מגמת עלייה משמעותית. כך שלאורך זמן סביר כי מספר הבנים הרלוונטי להשתתפות בתכנית יגדל באופן משמעותי מההערכה הראשונית של 64,000 (כהנר ומלאך, עמ' 17, 2019).

⁵ בשנת 2013 ההגדרה של בנות בתיה שונתה מתנועת נוער לארגון נוער, ולכן מאותה שנה הארגון לא נכלל במפקדי תנועות הנוער. המשמעות היא שהנתונים הרשמיים האחרונים הקיימים ביחס למספר החניכות בתנועה הוא ממפקד תנועות הנוער של שנת 2005 (משרד החינוך, 2016).

בלתי פורמלי בשעות הפנאי, חינוך לאהבת הארץ וחיבתה, חינוך לנתינה והתנדבות. הפעולות העיקריות של הארגון הם קורסי הכשרה למד"צים ולנוער, קיום פעילות הדרכה בלתי פורמלית לנוער פעמיים בשבוע אחה"צ, בשבתות, בחגים ובפגרא, קיום טיולים לכל השכבות באופן מבוקר, חוקי ותרבותי והפעלת מנגנון התנדבות שיטתי ורציף לשכבה הבוגרת. בשנת 2020, מחזור הארגון עמד על 44,275,445 ש"ח. בשנה זו, תמיכת משרד החינוך עמדה על 7,858,025 ש"ח (גיידסטאר, 2020).

המדענים הצעירים מאוסטרליה

ארגון נוער זה מוקדש לקידום המדע באוסטרליה לבני 14-25. הארגון פועל במספר סניפים ברחבי אוסטרליה (אדלייד, בריסביין, מלבורן וסידני). הפעולות העיקריות של הארגון הוא קיום של ירידי מדע, כנס מדעי שנתי בן שלושה ימים לנוער, תחרויות מדע נושאות פרסים לצעירים, סדנאות ייעודיות לתלמידי בית ספר (יסודי ותיכון) ולקהל הרחב. בנוסף, כל סניף מארגן אירועים קהילתיים לחבריו, הכוללים פעילויות שונות כמו טיולי חורף, ציד ביצי פסחא ונשפים שנתיים (young scientists of Australia, 2020).

ארגון נוער לבנים חרדים – "בני יעקב"

ארגון "בני יעקב" יושלב בין לימודי תורה, עולם הערכים החרדי ולימודי "ליבה" במטרה להכשיר צעירים חרדים לעולם העבודה תוך כדי שימור זהותם החרדית. תכניות מסוג זה, המעניקות מענה זהותי לצד לימודי חול קיימות כבר בחברה החרדית, אך הן מיועדות לבני נוער חרדי שנשר ממסגרות החינוך התורניות. תכניות כמו חינוך טכנולוגי ברוח ישיבתית, מרכזי חינוך טכנולוגיים ובתי ספר מקצועיים, יוצאות מגישה של שימור הבנים בחברה החרדית תוך התגמשות והן זוכות ללגיטימציה מגדולי הדור בציבור החרדי (הכנסת – מרכז המידע והמחקר, 2019). "בני יעקב" לעומת זאת, תכוון לבני נוער ממשפחות חרדיות המבקשות שבניהם ילמדו לימודי ליבה, בדומה להערכות שבוצעו בחלופת "חוג לכל ילד" פוטנציאל ההשתתפות מוערך בעשרות אלפי בני נוער. בניית "בני יעקב" דורשת השתתפות מובילה מצד המנהיגות החרדית הצעירה והמודרנית, עם זאת ניתן לשאול מארגוני נוער כמו "בנות בתיה" ו"המדענים הצעירים מאוסטרליה" השראה לפיתוח התשתית הערכית, הקהילתית והמקצועית של "בני יעקב".

הארגון יגדל באופן הדרגתי לאורך עשור, כאשר בשנים הראשונות הוא יכוון להצלחות "קלות" ולכן יתמקד בישובים מעורבים בהם יש קהילות חרדיות מודרניות. בעקבות אופי הלימודים התובעני שמתחיל בגיל 13 בישיבות הקטנות, הארגון יפעיל שני סוגי תכניות: תכנית צעירים ותכנית בוגרים. תכנית הצעירים תיועד לבנים בין הגילים 9-13 המתקיימת בשעות אחה"צ פעמיים בשבוע, כאשר מפגש אחד יוקדש לפעילות קהילתית ולמידה תורנית ברוח ערכי הארגון ומפגש שני יוקדש ללימודי אנגלית ומתמטיקה. תכנית הבוגרים תיועד לבני נוער בין הגילים 13-19 ותפעל במתכונת של אחת לשבוע, בה יושם דגש על הקניית כישורים רכים לשוק העבודה, הכרות חווייתית עם עולם העבודה המודרני, (בדומה לפעילות לארגון המדענים הצעירים מאוסטרליה) וחיזוק הזהות החרדית לקראת השתלבות בעולם העבודה. בראשית הדרך התכנית תמומן על ידי משרד החינוך ותופעל על ידי החברה למתנ"סים, לאורך השנים יבחנו אמצעי מימון נוספים כמו מימון רשויות מקומיות ותשלומי הורים. בעשור הראשון לפעילותו והתבססותו יכוון לכלול כ- 30,000 חניכים, בדומה למספר החניכות בארגון בנות בתיה בשנת 2005. ההערכה התקציבית לפעילות זו נגזרת מניתוח של

תקציבי תנועות נוער אחרים ומתוארת בהרחבה בנספח 2 ועומדת על 43,083,000 מיליון ש"ח בשיא פעילות הארגון.

חלופה ג' – קייטנות ליבה לבנים חרדים

רקע

משנת 2015 מסבסדת המדינה קייטנות קיץ לחרדים. ישנן רשויות במגזר החרדי שבהן הקייטנות מסובסדות באופן מלא על ידי משרד החינוך: בני ברק, ירושלים, ביתר, אלעד, בית שמש, אופקים, נתיבות, רכסים, קריית יערים, עמנואל ועוד (זינגר, 2015).

רציונאל

מטרת התכנית היא להסב חלק מקייטנות הקיץ היעודיות לציבור החרדי, לקייטנות קיץ. המלמדות לימודי ליבה לבנים חרדים בין הגילים 6-16. חשוב להדגיש כי קיימות קייטנות קיץ מסובסדות המקדמות ידע בתחומי המדע, אנגלית ומתמטיקה. כך למשל, משרד המדע והטכנולוגיה מפעיל קייטנות מדע בתחומי מדע וטכנולוגיה (משרד המדע והטכנולוגיה, 2020) ומשרד החינוך מפעיל קייטנות אנגלית מסובסדות בצפון הארץ (ינקו, 2018).

מחקר שבחן את האפקטיביות של תכניות קיץ קצרות על הישגיהם של אוכלוסיות מוחלשות בארצות הברית, מצא כי על מנת שהתכנית תוביל ללמידה משמעותית (שיפור מיומנויות קריאה, כישורים חברתיים, הישגים בקריאה ובמתמטיקה וכו'), עליה להיות חווייתית, מעשית (ניתנת ליישום ב"בעולם האמיתי") ומהנה. כמו כן, הלמידה צריכה להיות מובלת על ידי מורים מנוסים, מספר התלמידים בשיעורים לא יכולה לעלות על 15 ויש צורך לייצר לימודים בקבוצה לצד תמיכה פרטנית (Terzian, Kristin and Moore, 2009).

יש להניח כי שינוי מערך הקייטנות הקיים כיום לחברה החרדית עלול לייצר התנגדות מצד המנהיגות החרדית. לכן, יש לקבוע יעד ראשוני של 5,000 ילדים בחמש השנים הקרובות (עליה של 1,000 ילדים כל שנה), כאשר התקציבים לתכנית יגיעו מהסבה חלקית והדרגתית של תקציבי הקייטנות היעודיות לחרדים. התכנית תושק בערים מעורבות בהן הסבירות לאיתור הורים המעוניינים בלימודי ליבה גבוה יותר (כהנר, 2019). מאחר והבסיס התקציבי כבר קיים ויש כבר מודלים לקייטנות ציבוריות בתחומי המדעים ואנגלית, ניתן להעריך כי מדובר על עלויות בודדות של מיליונים על מנת להתאים את פעילות הקייטנה לצרכים החדשים שהוגדרו. התכנית תופעל על ידי מינהל חברה ונוער במשרד החינוך, האחראי על הקייטנות הציבוריות בישראל.

קריטריונים להערכת החלופות

- א. יישומות פוליטיות (35%): קריטריון זה מתייחס למידת הסבירות שהחלופה תצא לפועל לנוכח האינטרסים השונים הפועלים בזירה זו. חלופה זו קיבלה משקל גבוה במיוחד, בשל הרגישות הגבוהה של סוגיית לימודי הליבה בחברה החרדית ובמיוחד במנהיגות החרדית. במידה רבה, זהו תנאי מקדים להצלחתה של כל חלופה.
- ב. יישומות טכניות (10%): קריטריון זה בוחן את האפשרות ליישום החלופה בשטח מבחינה טכנולוגית, תשתיתית וכדומה. קריטריון זה קיבל משקל נמוך יחסית, משום שמדובר בתהליכים ארוכי טווח ולכן אין צורך דחוף בהתאמת התשתיות.

ג. אפקטיביות בצמצום התב"ר (40%): קריטריון זה מתייחס למידה שבה החלופה תטפל בבעיית ההון האנושי הנמוך בקרב גברים מהחברה החרדית. לכן הוא קיבל משקל גבוה במיוחד.

ד. עלויות (15%): העלות הכספית של התכנית, ככל שהעלות נמוכה הציון בקריטריון גבוה יותר. קריטריון זה קיבל משקל נמוך יחסית, משום שהתועלות הכלכליות הצפויות למשק מהעלאת ההון האנושי של גברים חרדים עולות בהרבה על העלות של כל אחת מהחלופות.

הערכת החלופות על פי הקריטריונים

א. יישומות פוליטיות: כלל החלופות נותנות מענה בחינוך הבלתי פורמלי. ובמובן הזה, הן תואמות את הציפיות של הציבור החרדי, וכפי שעלה בגוף העבודה לציפיות הציבור השפעה על המנהיגות הפוליטית. כמו כן, כלל החלופות הן הדרגתיות ובכך הן מבקשות לייצר שינויים איטיים שסביר שירתיעו פחות את המנהיגות החרדית. הקמת תנועת הנוער החרדי והרחבת תכנית "חוג לכל ילד" קיבלו ניקוד גבוה יותר מקייטנות הקיץ בתחומי הליבה, משום שחלופות אלה מרחיבות או מציעות מענים חדשים. החלופה של קייטנות הקיץ, מבקשת לשנות את התמהיל הקיים של קייטנות הניתנות בחברה החרדית, ומכאן שעלולה לעורר התנגדות בקרב הציבור החרדי. כמו כן, החלופה של קייטנות הקיץ, לעומת החלופות האחרות, אינה בעלת רכיב משמעותי של "הכשרת לבבות" בציבור החרדי. לעומת זאת, תכנית "חוג לכל ילד" התקבלה בברכה בציבור החרדי ותנועת הנוער החרדי צפויה להיות בעלת רכיב של פעילות קהילתית שתסייע להגדיל את שביעות הרצון בקרב הציבור החרדי.

ב. יישומות טכניות (10%): החלופה של קייטנות הקיץ דורשת את המידה הקטנה ביותר של התאמות על מנת להוציא חלופה זו לפועל – קייטנות קיץ בתחומי ליבה בסבסוד ממשלתי כבר קיימות, ומערך הקייטנות הייעודי לציבור החרדי פועל משנת 2015. לכן ידרשו שינויים קטנים בלבד בביצוע הטכני של חלופה זו. תכנית "חוג לכל ילד" אמנם קיימת ובמובן זה התשתית כבר קיימת, עם זאת, סביר להניח כי האתגר המרכזי של הגדלת קנה המידה ל 50,000 תלמידים חרדים יציג אתגרים ברמת היישום הטכנית. חלופת תנועת בני הנוער זכתה בציון הכי נמוך בקריטריון זה, זאת משום שמדובר בהקמת תנועת נוער חדשה. עם זאת, מאחר ומדובר בחלופה שביצועה הדרגתי, סביר להניח כי ניתן יהיה להתמודד עם האתגרים הטכניים.

ג. אפקטיביות בצמצום התב"ר (40%): הציון בקריטריון זה ניתן לפי מידת ההשפעה הצפויה שיש ללימודי ההעשרה בכל אחת מהחלופות על שיפור ההישגים של בנים חרדים בלימודי הליבה. תכנית "חוג לכל ילד" מציעה את המענה המשמעותי ביותר ביחס לשאר החלופות, מדובר בחוגים המתקיימים על בסיס יום יומי לאורך עשור, ובעלת פוטנציאל להיות חלופה מלאה לצרכי לימודי הליבה של בנים חרדים. תנועת הנוער לבנים חרדים מציעה אף היא מענה משמעותי, והרכבה המשתנה לאורך השנים מתכנית המעניקה ידע "קשה" (מתמטיקה ואנגלית) למשתתפיה לתכנית המעניקה כלים רכים להשתלבות בשוק התעסוקה, משפיעה לחיוב על מידת האפקטיביות שלה. עם זאת, מאחר ומדובר בתנועת נוער, מספר המפגשים השבועיים יחסית מצומצם ולכן סביר להניח שהקניית המיומנויות תהיה חלקית בלבד. קייטנות הקיץ יכולות לתת מענה ממוקד ואפקטיבי, עם זאת, מאחר ומדובר על מפגש קצר יחסית עבור המשתתפים (מספר שבועות אחת לשנה) שעלול להיות

חד פעמי, עומק ההשפעה של התכנית על הבנים החרדים מוטלת בספק. מסיבות אלה חלופה זו קיבלה את הציון הנמוך ביותר.

ד. עלויות (15%): הרחבת תכנית "חוג לכל ילד" והקמת תנועת הנוער הן בעלות דומה (כ-40 מיליון ש"ח). לעומת זאת, העלויות של קייטנות הקיץ נמוכות באופן משמעותי ולכן היא זכתה לציון הגבוה ביותר על פי קריטריון זה.

הערכת החלופות על פי הקריטריונים					
	יישימות פוליטית	יישימות טכנית	אפקטיביות בצמצום התב"ר	עלויות	ציון סופי
חלופה א' – הרחבת תכנית "חוג לכל ילד"	3 ($3 \times 0.35 = 1.05$)	3 ($3 \times 0.1 = 0.3$)	5 ($5 \times 0.4 = 2$)	3 ($3 \times 0.15 = 0.45$)	$1.05 + 0.3 + 2 + 0.45 = 3.8$
חלופה ב' – הקמת תנועת נוער לבנים חרדים	3 ($3 \times 0.35 = 1.05$)	2 ($2 \times 0.1 = 0.2$)	3 ($3 \times 0.4 = 1.2$)	3 ($3 \times 0.15 = 0.45$)	$1.05 + 0.2 + 1.2 + 0.45 = 2.9$
חלופה ג' – קייטנות קיץ בתחומי הליבה	2 ($2 \times 0.35 = 0.7$)	5 ($5 \times 0.1 = 0.5$)	2 ($2 \times 0.4 = 0.8$)	5 ($5 \times 0.15 = 0.75$)	$0.7 + 0.5 + 0.8 + 0.75 = 2.75$

ניתוח רגישות

ניתוח רגישות בוצע במטרה לבדוק אם החלופה הנבחרת תשתנה בהתאם לשינוי במשקולות הקריטריונים. בוצעו מספר בדיקות: העלאה של קריטריון היישימות הפוליטית ב 10% על חשבון קריטריון אפקטיביות בצמצום התב"ר, העלאה של קריטריון היישימות הטכנית ב 10% על חשבון קריטריון אפקטיביות בצמצום התב"ר והעלאה של קריטריון העלויות ב 10% על חשבון קריטריון יישימות פוליטית. אף אחד משינויים אלה לא שינה את החלופה הנבחרת – הרחבת תכנית "חוג לכל ילד" שזכתה בציון הגבוה ביותר בבחינה הראשונית.

המלצת המדיניות הנבחרת – הרחבת תכנית "חוג לכל ילד" בחברה החרדית

תכנית "חוג לכל ילד" הפועלת כיום בציבור החרדי, מציעה מענה חשוב, אך חלקי, להקניית הידע והכישורים הנחוצים להשתלבות בשוק העבודה. הרחבת תכנית זו לגילים מוקדמים יותר ולמספר גדול יותר של בנים חרדים ברחבי הארץ, תוכל להוביל לשיפור משמעותי בהון האנושי של גברים חרדים. צעדים ראשוניים ליישום כוללים מיפוי של הציבור החרדי בעל הסבירות הגבוה ביותר להשתתפות בתכנית, מיפוי צרכי התכנית לטובת ההתרחבות – תקציב, כוח אדם וכדומה ובהמשך גיבוש תכנית חומש מתוקצבת להוצאת החלופה לפועל.

נספח 1 – הרחבת תקציב תכנית "חוג לכל ילד" לציבור החרדי לאורך עשור

שנה	גיל הילד	מספר ילדים	עלות לפי חישוב של 990 ש"ח לילד
2021	3	5,000	4,950,000 ש"ח
2022	4	10,000	9,900,000 ש"ח
2023	5	15,000	14,850,000 ש"ח
2024	6	20,000	19,800,000 ש"ח
2025	7	25,000	24,750,000 ש"ח
2026	8	30,000	29,700,000 ש"ח
2027	9	35,000	34,650,000 ש"ח
2028	10	40,000	39,600,000 ש"ח
2029	11	45,000	44,550,000 ש"ח
2030	12	50,000	49,500,000 ש"ח

נספח 2 : חישוב תקציב ארגון נוער לבנים חרדי – "בני יעקב" לאורך עשור (כנסת, 2017)

תנועת נוער	הכנסות התנועה במיליוני ש"ח (2015)	גודל התנועה באלפים	תקציב פר חניך
הצופים	182.9	65.5	2,792 ש"ח
הנוער העובד והלומד	49.5	62.5	792 ש"ח
השומר הצעיר	19.3	10.5	1,838 ש"ח
בני עקיבא	57.8	53	1,090 ש"ח
המחנות העולים	9.9	4.8	2,062 ש"ח
עזרא	9.6	8.7	1,103 ש"ח
האיחוד החקלאי	9.2	5.5	1,672 ש"ח
מכבי צעיר	8	4.3	1,860 ש"ח
הנוער הלאומי ביתר	6.6	6.7	985 ש"ח
הצופים הערבים והדרוזים	5.5	5.2	1,057 ש"ח
ממוצע			1,436 ש"ח
סה"כ עלות הפרויקט			1,436 ש"ח * = 30,000 43,083,000 ש"ח

ביבליוגרפיה

- אילן, שחר. 2020. הכרזה מהפכנית של גפני : נפתח בתי ספר לבנים חרדים עם לימודי חול. <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3793210,00.html> [גישה : 1.8.20].
- בנק ישראל. 2013. ההתפתחויות הכלכליות בחודשים האחרונים, 136, אפריל עד ספטמבר 2013. <https://www.boi.org.il/he/NewsAndPublications/RegularPublications/DocLib3/Rece ntEconomicDevelopments/develop136h.pdf> [גישה : 1.8.20].
- בנק ישראל. 2019. העלאת רמת החיים בישראל באמצעות הגדלת פיריון העבודה. <https://www.boi.org.il/he/NewsAndPublications/PressReleases/Documents/%D7%93%D7%95%D7%97%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%95%D7%9F%D7%94%D7%A2%D7%91%D7%95%D7%93%D7%94%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C.pdf> [גישה : 1.8.20].
- גוינט, אשלים. 2018. ישובים במיקוד מפת ידע. <https://meyda.education.gov.il/files/YeledNoarBesikun/mop/yeshuvim%20mikud%20m.y.pdf> [גישה : 1.8.20].
- הכנסת, מרכז המידע והמחקר. 2019. טיפול הרשויות בנוער חרדי בסיכון ובסכנת נשירה ממערכת החינוך. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/78ba5f9d-5448-e811-80e1-00155d0a9876/2_78ba5f9d-5448-e811-80e1-00155d0a9876_11_12407.pdf [גישה : 1.8.20].
- המוסד לביטוח לאומי, קרן מפעלים מיוחדים. לימודי העשרה לבנים חרדים. https://www.btl.gov.il/Publications/Special_Activities_publications/Documents/mifa_l_170.pdf [גישה : 1.8.20].
- המכון הישראלי לדמוקרטיה, פורום קיסריה להתוויית מדיניות כלכלית לאומית. 2010. התעסוקה במגזר החרדי. <https://www.idi.org.il/media/4610/%D7%94%D7%AA%D7%A2%D7%A1%D7%95%D7%A7%D7%94-%D7%91%D7%9E%D7%92%D7%96%D7%A8-%D7%94%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99.pdf> [גישה : 1.8.20].
- המכון הישראלי לדמוקרטיה. 2019. שנתון החברה החרדית בישראל 2019. <https://www.idi.org.il/media/13727/the-yearbook-of-ultra-orthodox-society-in-israel-2019.pdf> [גישה : 1.8.20].
- המכון הישראלי לדמוקרטיה. 2016. מכניסה תעסוקה לתעסוקה מכניסה : תכנית אב לתעסוקת חרדים. <https://www.idi.org.il/media/3940/%D7%9E%D7%9B%D7%A0%D7%99%D7%A1%D7%94-%D7%9C%D7%AA%D7%A2%D7%A1%D7%95%D7%A7%D7%94-%D7%9C%D7%AA%D7%A2%D7%A1%D7%95%D7%A7%D7%94-%D7%9E%D7%9B%D7%A0%D7%99%D7%A1%D7%94.pdf> [גישה : 1.8.20].
- הלמ"ס. 2018. תחזית אוכלוסיית ישראל 2015–2065. https://old.cbs.gov.il/publications18/forecast_2016_15.pdf [גישה : 1.8.20].
- וילף, רעות. 2014. קייטנות בירושלים : החילונים והדתיים ישלמו פי שלושה מהחרדים. <https://www.makorishon.co.il/nrg/online/1/ART2/589/321.html> [גישה : 1.8.20].

- ויסברג, הילה. 2017. למה נבלמה היציאה של גברים חרדים לשוק העבודה? <https://www.kan.org.il/item/?itemid=23023> [גישה: 1.8.20].
- זיכרמן, חיים ולי כהנר. 2012. חרדיות מודרנית מעמד ביניים חרדי בישראל. <https://www.idi.org.il/media/4911/00886012.pdf> [גישה: 1.8.20].
- זינגר, שלמה. 2015. פירות קיץ: השנה ייהנו גם ילדי החינוך החרדי מסבסוד קייטנות. <https://www.jdn.co.il/news/israel/512949/> [גישה: 1.8.20].
- זליקוביץ', מורן. 2005. הצופים – תנועת הנוער הגדולה בישראל. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3164670,00.html> [גישה: 1.8.20].
- ינקו, מאיר. 2018. לא צריכים לנסוע עד לונדון: קייטנת קיץ לאנגלית גם בצפת וחצור. <https://g-news.co.il/%D7%A6%D7%A8%D7%99%D7%9B%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A0%D7%A1%D7%95%D7%A2-%D7%A2%D7%93-%D7%9C%D7%95%D7%A0%D7%93%D7%95%D7%9F-%D7%A7%D7%99%D7%99%D7%98%D7%A0%D7%AA-%D7%A7%D7%99%D7%A5-%D7%9C%D7%90/> [גישה: 1.8.20].
- ירון, אמיר. 2019. החברה החרדית כחלק מהמחר הכלכלי של ישראל. <https://www.boi.org.il/he/NewsAndPublications/PressReleases/Documents/%D7%A6%D7%92%D7%AA%20%D7%94%D7%A0%D7%92%D7%99%D7%93%20%D7%9B%D7%A0%D7%A1%20%D7%93%D7%9E%D7%A8%D7%A7%D7%A8.pdf> [גישה: 1.8.20].
- כהנר, לי. 2019. סקר 1,000 הדגמים [טיוטה בעבודה].
- מועצת ארגוני הילדים והנוער. 2020. שאלות ותשובות. <https://coyo.org.il/about/%D7%A9%D7%90%D7%9C%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%AA%D7%A9%D7%95%D7%91%D7%95%D7%AA/> [גישה: 1.8.20].
- מלאך, גלעד. 2019. האטה בשילוב חרדים בחברה. <https://www.idi.org.il/articles/25571> [גישה: 1.8.20].
- מרכז המחקר והמידע של הכנסת. 2017. תקציב תנועות הנוער והוצאותיהן בסעיפים מסוימים. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/3f4e2289-8d37-e611-80dc-00155d010ede/2_3f4e2289-8d37-e611-80dc-00155d010ede_11_7577.pdf [גישה: 1.8.20].
- משרד האוצר, אגף הכלכלן הראשי. 2019. חשיבות התמריצים הכספיים לשיעור תעסוקת הגברים החרדים. https://www.gov.il/BlobFolder/reports/article_10122019/he/economy_and_research_Articles_Article_10122019.pdf [גישה: 1.8.20].
- משרד החינוך, מתניה. 2020. התכנית הרב שנתית – חברה חרדית. <http://matana.education.gov.il/%D7%AA%D7%9B%D7%A0%D7%99%D7%AA%D7%A8%D7%91->

[%D7%A9%D7%A0%D7%AA%D7%99%D7%AA: %D7%9E%D7%92%D7%96%D7%A8%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99](#) [גישה : 1.8.20].

משרד החינוך, ראמ"ה. 2019. הערכת התוכנית חוג לכל ילד. https://meyda.education.gov.il/files/Rama/Hug_EveryChild_Report_2018.pdf [גישה : 1.8.20].

משרד החינוך, ראמ"ה. 2009. תנועות הנוער בישראל תמונת מצב לשנים 2006-2005. https://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/6D83F40B-348D-4FB4-8C5D-477A7D6ADBD1/209527/tnuoot_noar_2005_2007.pdf [גישה : 1.8.20].

משרד החינוך, ראמ"ה. 2016. תנועות הנוער בישראל תוצאות אומדן הגודל היחסי 2015. https://meyda.education.gov.il/files/Rama/Tnuot_Noar_2014_2015_Report.pdf [גישה : 1.8.20].

משרד החינוך. 2018. תוכנית חוג לכל ילד חרדי. http://meyda.education.gov.il/files/ChinuchMukar/hug_leyeled.docx [גישה : 1.8.20].

משרד המדע והטכנולוגיה. 2020. קייטנות מדע קיץ 2020 - משרד המדע והטכנולוגיה. https://www.gov.il/he/departments/general/most_summer_camps [גישה : 1.8.20].

משרד העבודה והרווחה, זרוע עבודה. 2019. תמונת מצב ופעילות זרוע העבודה. <http://graphics-lapam.org.il/clients/avoda/doh2018/3/%D7%93%D7%95%D7%97%D7%92%D7%99%D7%A2%D7%A1%D7%95%D7%A7%D7%94%D7%93%D7%99%D7%92%D7%99%D7%98%D7%9C.pdf> [גישה : 1.8.20].

קורש, מידן. 2012. ביחד או לחוד? תכנית הליבה והשסע הדתי-חילוני בישראל. <https://in.bgu.ac.il/bgi/israelis/DocLib/Pages/2012/%D7%9E%D7%99%D7%93%D7%9F-%D7%A7%D7%95%D7%A8%D7%A9.pdf> [גישה : 1.8.20].

קסיר, ניצה ואסף צחור-שי. על תרבות ועוני בחברה החרדית - היבטים שונים של עוני בחברה החרדית. <https://machon.org.il/wp-content/uploads/2019/07/d7a2d79c-d7aad7a8d791d795d7aa-d795d7a2d795d7a0d799-d791d797d791d7a8d794-d794d797d7a8d793d799d7aa-d794d799d791d798d799d79d-d7a9d795d7a0.pdf> [גישה : 1.8.20].

רבינא, אבי. 2020. גפני חשף: "יוקמו בתי ספר עם לימודי חול - במגזר החרדי". <https://www.kikar.co.il/347582.html> [גישה : 1.8.20].

Moore, Kristin and M. Terzian. 2010. *WHAT WORKS FOR SUMMER LEARNING PROGRAMS FOR LOW-INCOME CHILDREN AND YOUTH*

https://www.researchgate.net/profile/Kristin_Moore/publication/234677715_What_Works_for_Parent_Involvement_Programs_for_Children_Lessons_from_Experimental_Evaluations_of_Social_Interventions_Fact_Sheet_Publication_2009-47/links/56a796f408ae0fd8b3fe136d/What-Works-for-Parent-Involvement-Programs-for-Children-Lessons-from-Experimental-Evaluations-of-Social-Interventions-Fact-Sheet-Publication-2009-47.pdf [accessed: august 3rd, 2020].

World Economic Forum. 2016. *The future of jobs*.

http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf [accessed: august 3rd, 2020].

Young scientists of Australia. 2020. <https://www.ysa.org.au/> [accessed: august 3rd, 2020].